

УДК [94+930.253](477.75)"1944/1957"

В. Р. АВАКЯН*

ДИНАМІКА ВІДНОВЛЮВАЛЬНИХ РОБІТ У ПІСЛЯВОЄННОМУ СЕВАСТОПОЛІ (1944–1957 рр.)

На підставі документів Державного архіву міста Севастополя, у тому числі й розсекречених, проаналізовано процес відбудови Севастополя як головної військово-морської бази Чорноморського Флоту. Подано добірку фотодокументів, які висвітлюють ці події.

Ключові слова: відновлення; Генеральний план міста; черкасівський рух; Управління з відновлення Севастополя при Раді Міністрів СРСР.

У роки Великої Вітчизняної війни Севастополь був зруйнований на 94 %. Збитки, завдані народному господарству міста, становили 2,5 млрд. рублів. Частково уціліло житло, яке знаходилося в малоповерховій забудові на околицях міста, збереглася незначна частина підземних інженерних споруд¹.

Всі житлові будинки, магазини, підприємства, установи були перетворені пожежами, повітряними нальотами і вибухами на руїни. Скрізь на землі зяяли величезні воронки й котловани. Замість вулиць – суцільне кам'яно-землисте місиво. Таким був Севастополь у травні 1944 р.

Відновлення Севастополя як головної військово-морської бази Чорноморського флоту було першочерговим державним завданням. Тому ще до звільнення міста постановою Державного комітету оборони СРСР 26 квітня 1944 р. для виконання робіт з відновлення Севастополя була створена особлива будівельно-монтажна частина – “Севастопольбуд”. Її очолив заступник наркома з будівництва І. В. Бехтін. А незабаром, 19 листопада 1944 р., для відновлення і будівництва міського господарства, житлових масивів, об'єктів культурного призначення рішенням РНК СРСР був організований міський будівельно-монтажний трест “Севастопольцивільбуд”, що підпорядковувався міській раді.

Спочатку не було спільної думки щодо питання про те, яким же буде відроджений Севастополь, чи буде він копією довоєнного міста, чи це буде абсолютно нове сучасне місто. Надаючи важливого значення плануванню Севастополя, Комітет у справах архітектури при РНК СРСР доручив розробку схеми Генерального плану міста одночасно двом організаціям: Центральному Проектному бюро Наркомвоєнфлота – групі архітекторів під керівництвом професора Г. Б. Бархіна і май-

* *Авакян Вікторія Рубенівна* – головний спеціаліст відділу обліку та зберігання документів НАФ Державного архіву м. Севастополя.

стерні Академії архітектури на чолі з академіком М. Я. Гінзбургом. Передбачалося, що творче змагання вказаних колективів забезпечить високу якість проекту планування міста і до 1 січня 1945 р. місто отримає проект Генерального плану.

Професор Г. Б. Бархін приїжджав до Севастополя для ознайомлення з місцевістю і специфікою міста. У результаті він запропонував фактично побудувати місто наново. Замість акцентування на посиленні історично сформованого й яскраво вираженого характеру міста, в проекті постало абсолютно нове місто – важке, академічне, не пов’язане ні з традиціями, ні з особливостями місцевого ландшафту. Проект ряснів архітектурними надмірностями: заплановано спорудження 300-метрових колонад, гігантських сходів та інші “декорації”.

У Генеральному плані міста не було вирішено питання розміщення основних об’єктів ВМФ і підприємств міста. Площа Парадів (сучасна площа Нахімова) в проекті мала бути розширена за рахунок значного скорочення Приморського бульвару, що завдало б непоправної шкоди – населення Севастополя втратило б цінне і красиве місце відпочинку. Розміщення на площі Парадів пам’ятника Слави у вигляді башти заввишки 120 метрів не узгоджувалося з масштабами площі й забудовою центральної частини міста². Послідовність будівництва, пропонована проектом, передбачала в 1-ій і 2-ій чергах зведення головним чином багатопверхових споруд, а будівництво малоповерхових і одноповерхових будинків було віднесене до 3-ої черги, що суперечило життєвим потребам і реальним можливостям відновлення міста.

З огляду на відірваність від життєвих реалій проект Г. Б. Бархіна не був реалізований. У фондах Держархіву м. Севастополя зберігаються телеграми, які направляв до Москви голова виконкому В. Єфремов³. У них він просив прискорити розгляд генеральної схеми Севастополя, оскільки її відсутність гальмувала відновлення міста і його подальше будівництво.

Севастополь став всенародним будівельним майданчиком. Севастопольці розчищали вулиці, дороги від завалів, куп сміття, розбирали зруйновані стіни цегляних будівель, а видобуту таким чином цеглину складали в штабелі – це був перший цінний будівельний матеріал⁴.

При розбиранні руїн величезні труднощі становили старі дво-, триповерхові будинки, стіни яких доводилось валити тракторами. У той час загинуло багато будівельників. Головний інженер “Севастопольвоєнморбуду” С. І. Кангун згадував: “Написано: “Мін немає”, а під завалами знаходилися і бомби, і міни, і що завгодно”⁵.

Наведемо приклад: будівля колишнього Інституту фізичних методів лікування ім. Сеченова, що розташована на самому березі бухти, неодноразово піддавалася обстрілу і бомбардуванням. Деякі стіни були буквально розшаровані по вертикалі, а фасади з боку моря виявилися нашіпговані снарядами, що не розірвалися в м’якому інкерманському

камені, і зовні вони були непомітні. Але коли встановили риштування, будівельники стали витягати їх один за одним. Всього було знескоджено понад 30 снарядів⁶.

У місті став швидко поширюватися черкасівський рух – робота добровільних бригад, члени яких у неробочий час допомагали відновлювати місто. Стало популярним гасло “Кожному севастопольцеві – другу, будівельну спеціальність!”. Черкасівці працювали штукатурами, каменярями, теслярами і мулярами. Їм було важко виконувати ці роботи без спеціальної підготовки, було багато невдач, доводилося по кілька разів переробляти роботу, кладка виходила нерівна, штукатурка не лягала як слід, але черкасівці завзято і наполегливо добивалися успіху в роботі, підвищуючи кваліфікацію.

На сесії міської Ради в 1947 році наголошувалося, що населення охоче бере участь у роботах з благоустрою міста. Проте результати були вельми скромні, оскільки роботи організовувалися погано, без необхідної попередньої підготовки, без продуманої розстановки сил. Не вистачало плановості у роботі черкасівських бригад, не були закріплені об’єкти. Так, наприклад, багато праці доклали до посадки дерев і квітів на Приморському бульварі, але залишені без належного догляду зелені насадження загинули⁷. Черкасівські бригади, безумовно, надавали величезну допомогу у відновленні господарства, проте їм було не під силу відновлення найважливіших об’єктів міста, таких як школи, лікарні, житло.

Це завдання було поставлене перед “Севастопольцивільбудом”, але трест з ряду причин не міг з нею впоратися. Виконання трестом плану в 1945–1946 рр. було визнане незадовільним. За 1945 р. в Севастополі відновлено житлової площі 11 400 м² при зазначеній у плані 15 000 м², добудовано існуючий готель на 40 місць і збільшена подача води⁸. Усі інші об’єкти, розпочаті будівництвом у 1945 р., повністю не були закінчені (лазня, дитсадки, лікарня). Відновлення житлового фонду проводилося виконкомом міськради госпспособом і за договорами з іншими організаціями.

Одна з причин зриву плану відновлювальних робіт – відсутність необхідної кількості робочих будівельних спеціальностей. Так, для виконання програми 1946 р. “Севцивільбуду” було потрібно 5770 осіб, фактично ж на 1 квітня 1946 р. трест мав в своєму розпорядженні 701, з них робочих – 500 осіб. Наявність 1000 осіб по тресту складало 19% від потреби⁹. До того ж фахівців із деяких спеціальностей (бетонярі, склярі) не було зовсім.

Виробничі й побутові умови у будівельників були далекі від ідеальних. У документах підкреслюється, що затримувалася виплата заробітної плати, несвоєчасно проводилася видача пайкових продовольчих і хлібних карток, високим був рівень травматизму, нерідко траплялися дистрофія і завшивленість. Через це виникала велика плин-

ність кадрів. Для прикладу: у першому кварталі 1947 р. в “Севастопольбуд” було прийнято робочих 1809 осіб, а вибуло 951 особа (52 %), з них 121 дезертири¹⁰.

До відновлення міста залучалися військовополонені. Сучасники згадують: “Зранку та ввечері на будівельні роботи і назад їх вели в супроводі озброєних сержантів, які йшли попереду, позаду і з боків строю. Іноді траплялися спроби втечі окремих полонених, які відразу присікалися. Але якщо вони вдавалися, то в місті оголошували тривогу. Населення Севастополя ставилося до полонених, переважно, байдуже”¹¹. Засекреченим наказом начальника управління “Севастопольбуд” інженер-полковника А. А. Тіхонова наказувалося військовополонених використовувати тільки на підсобних і допоміжних роботах, а до кваліфікованих робіт залучати вільнонайманих робочих і учнів шкіл ФЗН¹². Табірне відділення, що забезпечувало місто робочою силою з числа військовополонених, було ліквідоване у вересні 1949 р. у зв’язку з репатріацією військовополонених на батьківщину.

До Севастополя прямували робітники з інших областей, проте місто не могло прийняти необхідну кількість будівельників через відсутність житла для іногородніх. Також в документах наголошувалося, що в тресті “Севастопольцивільбуд” панує організаційна плутанина, робоча сила розпорошена і працює де завгодно, тільки не на основних об’єктах.

Проте головною причиною незадовільного виконання робіт в 1945–1946 рр. була відсутність виробничо-технічного оснащення, транспорту і незабезпеченість ввезними будівельними матеріалами. При річній потребі лісу 21 650 м³ за рік отримано лише 1679 м³, при потребі 2300 тонн цементу – нічого не було отримано, алебастру з 700 тонн отримано 17 тонн.

Оскільки відновлювальні роботи йшли уповільненими темпами, то забезпеченість населення житлом була украй низькою. У 1946 р. за наявності в місті всього 154 тисяч м² житлової площі і 62 тисяч чоловік населення, забезпеченість на одного мешканця складала 2,5 м². У кількості 154 тисяч м² житлоплощі входили і тимчасово пристосовані під житло приміщення. У підвалах проживало 580 осіб, на сходових клітках – 368, в тимчасово пристосованих приміщеннях – 1215, у печерах і землянках – 222 особи. У непристосованих для життя приміщеннях мешкало 393 сім’ї і 2335 чоловік¹³.

“Люди жили в підвалах, в щілинах, біля моря – в печерах, завішуючи вхід до них ганчірками. Йдеш, бувало, по вже розчищеній матросами вулиці, і раптом з купи каменів вилазить якась старенька, хоча насправді молода жінка, але вже дуже виснажена війною і нестатками”. Наприклад, в будівлі Інституту ім. Сеченова проживало більше трьохсот мешканців. Даху над цією спорудою не було, і тому кожен пристосовувався, як міг. У сусідніх зруйнованих будинках люди під-

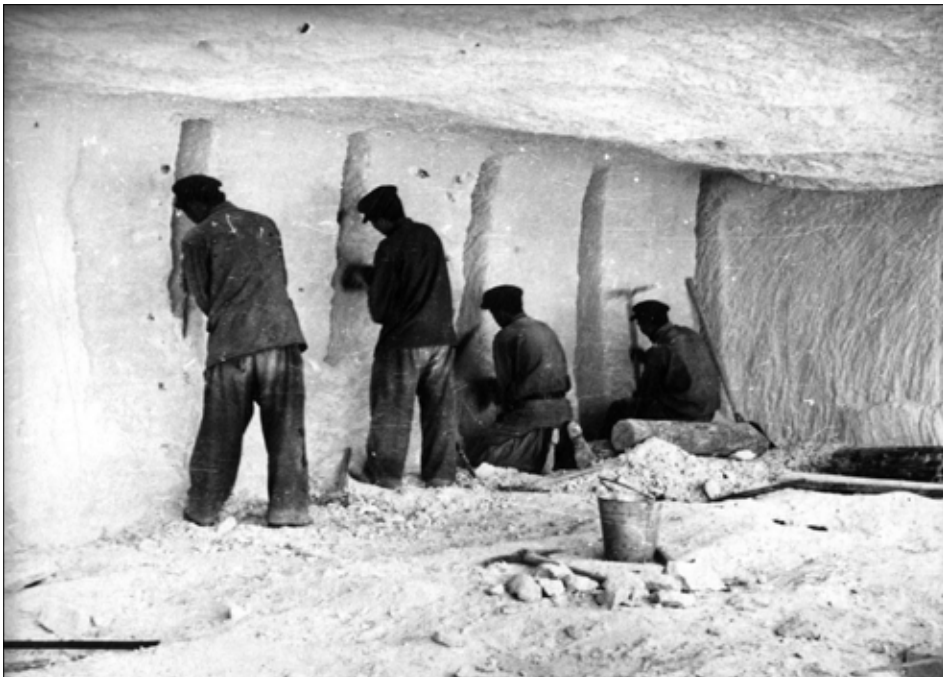
У звільненому місті. Фото Покатила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-15122.

Знесення зруйнованих будівель на вулиці Леніна. 1952 р. Фото Баженова О. В.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-7239.

Забудова проспекту Нахімова. 1948–1949 рр. Фото Миса Г. С.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-3263.

У штольні. Видобуток вапняка вручну. 1949 р. Фото Баженова О. В.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-3290.

Черкасівська бригада за роботою. Друга пол. 1940-х рр. Фото Покагила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-14865.

Палац піонерів. 1962 р. Фото Квітка Б. І.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-51.

Відбудова панорами
“Оборона Севастополя
1854–1855 рр.”
1949 р.
*Державний архів міста
Севастополя, фонд
фотодокументів, од. зб. П-201.*

Панорама “Оборона Севастополя 1854–1855 рр.” 1973 р. Фото Баженова О. В.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-7979.

Асфальтування вулиці Леніна.
Кінець 1940-х – початок 1950 рр. Фото Покатила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-14904.

Архітектор Петропавловський В. П., засл. будівельник УРСР Алмазова С. Д.
оглядають якість виконаних робіт з відновлення театру ім. А. Луначарського.
1957 р. Фото Акуленка І.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-6311.

Вулиця Леніна. Кінець 1940-х – початок 1950-х рр. Фото Покатила М. Б.
Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-15026.

Герой Соціалістичної праці І. В. Комзін – колишній начальник Управління з
відновлення Севастополя при Раді Міністрів СРСР. 1973 р.
Державний архів міста Севастополя, ф. Р-567, оп. 4, спр. 54, арк. 4.

Пам'ятник відбудовникам міста-героя Севастополя. 1988 р. Фото Албулі Н. Державний архів міста Севастополя, фонд фотодокументів, од. зб. 0-14634.

бирали дошки, балки, двері, шифер і відгороджували собі комірку. Наприклад, у шахті ліфта на тросах, що проржавіли, висіла кабіна. А під нею, забивши ґратчасті стіни фанерою і дошками, жила немолода жінка. Кабіна важила не менше півтонни, а жінка вважала, що проживала з комфортом і спокійно спала ночами¹⁴.

Історичними для Севастополя стали заходи 1948 р. щодо прискорення його відновлення. 9 жовтня 1948 року до Севастополя з неофіційним візитом приїжджав Й. В.Сталін. Про це писав в своєму щоденнику командувач Чорноморським флотом адмірал Ф. С. Октябрський: «Говорять, прибув по Лабораторному шосе, проїхав по кільцю і тим же маршрутом виїхав. Нібито т. Сталін дав вказівку відпрацювати можливість відновлення головної бази за 3–4 роки. Відразу почався галас. Дзвонили Маленков, Чадаєв, вимагали до Москви представників інженерного управління з документами»¹⁵.

Так чи інакше, саме 25 жовтня 1948 р., Рада Міністрів СРСР прийняла спеціальну Постанову «Про заходи щодо прискорення відновлення Севастополя». Було поставлено завдання: з 1949 по 1952 роки відродити місто. Постановою передбачалося відновити все міське господарство, зокрема 332 тис. м² житлової площі, школу, лікарню, поліклініку, готель, драматичний театр, кінотеатри, водопровід, каналізацію, організувати тролейбусний рух.

Крім цього, Севастопольському міськвиконкому виділялося 20 млн. рублів на роботи з впорядкування міста (озеленення, очищення, освіт-

лення вулиць). Зокрема в документах підкреслювалося, що сума, виділена Севастополю, була значно вища, ніж для інших міст.

Міністерствам наказувалося забезпечити відновлювані об'єкти проектно-кошторисною документацією, устаткуванням, будівельними матеріалами, інвентарем.

З метою забезпечення робочою силою будівельних організацій, що здійснюють відбудову Севастополя, на Міністерство трудових резервів була покладена мобілізація з різних областей Радянського Союзу в школи ФЗН в грудні 1948 р. 12,5 тисяч осіб для подальших робіт з відновлення Севастополя.

Постанова зобов'язувала Міністерство житлово-цивільного будівництва направити до Севастополя 300 кваліфікованих робочих і 50 інженерно-технічних працівників з інших будівництв Міністерства¹⁶.

З метою збереження кадрів Радою Міністрів СРСР в травні 1949 року було видано Постанову "Про заходи щодо поліпшення побутових умов і культурного обслуговування робочих-будівельників, зайнятих на відновленні Севастополя". Для них був установлений значок "Відмінник будівництва Севастополя", відкривалися торгові намети, їдальні, щорічно виділялися путівки в санаторії й будинки відпочинку. Щомісячно до Севастополя направлялися бригади артистів.

Координаційним центром робіт стало Управління з відновлення Севастополя при Раді Міністрів СРСР під керівництвом І. В. Комзіна, який на той момент займав посаду заступника міністра будівництва військових і військово-морських підприємств. Саме у 1948 р. в місто прибули тисячі нових будівельників. На базі невеликих місцевих проектних бюро була створена велика проектна організація "Міськпроект", яка забезпечувала будівництва проектно-технічною документацією.

У 1949 році Комітет у справах архітектури при Раді Міністрів СРСР ухвалив Генеральний план Севастополя на період до 1970 р., розроблений співробітниками "Міськпроекту" і Управління головного архітектора міста під керівництвом архітекторів Ю. Траутмана, В. Артюхова та інженера І. Жілко. Автори нового проекту переглянули, розвинули і удосконалили положення Генплану Г. Б. Бархіна, виходячи все-таки з планувальної структури, що вже склалася. Одночасно з Генеральним планом міста було детально розроблено проект планування і забудови центру.

Ці два основні планувальні документи стали основою у відновленні міста і були реалізовані без істотних відступів в небувало короткий термін – 4 роки. Саме та обставина, що ці документи створювалися безпосередньо в Севастополі за участю місцевих фахівців, що знали специфіку міста, дозволила розробити їх у короткий термін і забезпечити їх упровадження¹⁷.

До 1954 р. Севастополь був відновлений в обсязі житлового фонду і міського господарства, що перевищував довоєнний рівень. А 19 лю-

того 1957 р. Севастопольський міський комітет Комуністичної партії України повідомив у ЦК КП про завершення відновлення Севастополя.

У сорокові роковини звільнення міста від німецько-фашистських загарбників, 8 травня 1984 р., у сквері Ленінського комсомолу за проектом архітектора С. А. Ціловальника був відкритий Пам'ятник відбудовникам міста-героя Севастополя. Меморіальний напис на ньому свідчить: “Трудовому подвигу севастопольців – будівельникам, проектувальникам, морякам-чорноморцям і жителям Севастополя, що відродили місто з руїн війни”. Але не тільки цей меморіал, увесь Севастополь, посталий з руїн, став живим пам'ятником його відбудовникам.

¹ Баглей А. И., Артюхов В. М. Город-герой Севастополь. – М., 1975. – С. 59.

² Державний архів міста Севастополя, ф. Р-308, оп. 1, спр. 9, арк. 2.

³ Там само, ф. Р-308, оп. 1, спр. 10, арк. 3–4.

⁴ Моторин Д. К. Возрожденный Севастополь: очерки о восстановлении города 1944–1953 гг. – М., 1984. – С. 24.

⁵ Октябрьская Р. Ф. Живые голоса. – Севастополь, 2001. – С. 115.

⁶ Державний архів міста Севастополя, ф. Р-563, оп. 12, спр. 11, арк. 11.

⁷ Там само, ф. Р-79, оп. 2, спр. 37, арк. 140.

⁸ Там само, л. 1.

⁹ Там само, л. 45.

¹⁰ Там само, ф. Р-182, оп. 2, спр. 25, арк. 8–9.

¹¹ Пшенина Л. Встающий з руин. Послевоенный Севастополь. Воспоминания. – Севастополь, 2007. – С. 20.

¹² Державний архів міста Севастополя, ф. Р-182, оп. 2, спр. 44, арк. 5.

¹³ Там само, ф. Р-79, оп. 2, спр. 37, арк. 77–78.

¹⁴ Там само, ф. Р-563, оп. 12, спр. 11, арк. 10.

¹⁵ Октябрьская Р. Ф. Люди из прошлого. – Севастополь, 2007. – С. 127.

¹⁶ Державний архів міста Севастополя, ф. Р-107, оп. 1, спр. 1, арк. 4.

¹⁷ Баглей А. И., Артюхов В. М. Указ. соч. – С. 71.

На основе документов Государственного архива города Севастополя, в том числе и рассекреченных, проанализировано процесс восстановления Севастополя как главной военно-морской базы Черноморского Флота. Статья дополнена фотодокументами, освещающими эти события.

Ключевые слова: восстановление; Генеральный план города; черкасовское движение; Управление по восстановлению Севастополя при Совете Министров СССР.

The article analyses the development and reconstruction process of Sevastopol City as the main naval base of the Black Sea Fleet on the basis of the documents, including declassified ones, of the State Archives of Sevastopol City. There is given the photo collection on these events.

Keywords: the reconstruction; the General plan of the city; the Cherkasivs'kyi movement; the Department on Development of Sevastopol City under the Ministers Council USSR.